

**Шин Дубаннинг ҳокимиятга келтирилиши ва
Хўтан кўзғолони**

Шу билан жонгжунг тарафдорлари эски хитойлар ва Гў силинг тарафдорлари тор-мор бўлиб, Совет Русия сиёсатиға мослашган Шин дубан ҳукумати ўрнашди. Ерлик халкнинг ҳуқуқлари бутунлай оёкости килиниб, яна бутун ишлар хитой босқинчиларининг кўлиға топширилди. Идора ишлари хитойча юргизилди. Гулжа шаҳри бўлса булар олдида сиёсий жиноятчилар ҳисобланган бизға ўхшаш кишилар билан тўлмиш эди. Ҳозирча бу жаллодлар ўз зарур ишларида ўшанолмай тургани учун бошқалар буларнинг конлик кўлларида вақтинча омон олиб турган бўлсалар ҳам, навбати келганда буларнинг чанғалидан кутулиш имконияти йўқ эди. Бошимиздан минг турлик меҳнат-машаққатлар кечирган холда бу жаллодлар кўлидан кочиб чегарадан ўтмиш эдик. Иккинчи булар кўлиға тушар бўлсак, холимиз нима кечишини яхши билардик. Бошға келмасдан болдуррок(Аввал, илгари, эрта (киргизча).) бу ердан кетмакка ният килдим. Сафар йўлдошим марҳум Илёс домлам ўғли марҳум Абдусаттор маҳдум икковимиз отчи-эшакчиларға кўшилиб, Муздовон орқалик Олтишаҳар томонға ўтиб, у ёқдан бошқа томонға кетмакчи бўлдик. Лекин сафар жамалғаси битирилгунча сиримиз яширин тутилганликдан уй-оила, ёр-дўстларимизнинг бу ишдан хабарлари йўқ эди. Йўлга чиқишимиздан икки-уч кун илгари оилаларимиз ва бошқа оғайни-тукканларимизға ниятим маълум бўлиб, ҳаммалари йигисиги килгани турдилар.Кечагина суюкли Она ватанимиздан, уруг-аймок, эл-юртимиздан мажбурият орқасида ажрашиб, тўкилган-сочилган холда ёт эл, ёт ерга келган эдик. Ўз еримиздан олган жабр-жафо, жарохатларимиз, фирок кунлардан эсдалик колган кўнгил доғларимиз хали соғайиб кетмаган эди. Бунинг устиға ҳаёт оламида энг оз учрайдиган бу каби бир улуг воқеа яна бошимизға тушди. Худо раҳмат килсин Муҳаммадёрнинг(Муаллифнинг учинчи ўғли.) аяси: - Сизни қараб туриб душманлар кўлида кўрганимиздан Оллоҳ омонига

топширганимиз яхширок. Худо буюрганича кундалик кунимизни кўрамиз, - деган бўлса хам, кизимиз Азизапошша: Кечагина биз келиб, бугун сиздан тириклай ажраб колсак, бунга кандок чидагали бўлур? Жўжалардек ёш болалар ичида биз нима килгаймиз? - деб, кайгулик кўз ёшини тўккали турди. Бунинг таъсиридан оталик меҳри кўзгалиб, бормасга ваъда бериб кўнгилларини тинчитдим.

Энди икки огиз сўзни Гўилинг устидан айтишга тўғри келди. Шундоқки, бу қахрамон Урумчига яқин Кутубий, Санжий қайрағочлигида қирқ кунга яқин жонфидолик билан совет аскарларига қарши турган бўлса ҳам галаба асбоби душман кўлида бўлгач, ночор орқага чекинмиш эди. Қуръон кўтарган, ваъдага вафо қилмаган Хўжаниёзга ярашмоқ учун яна бир марта элчи юбориб қараса ҳам ул қабул қилмагач, “Хой, бу қофир қишиси экан”- деб, унга қарши ҳужум бошламишдир. Биринчи ҳужумдаёқ бош-оёққа қарамай, Хўжаниёз, Момут қилинт аскарлари бош-оломон бўлиб, Қучо томонга қараб қочгани турди. Гўилинг эрса аскарига кўмонда бериб, орқадан қувлаганича избос юрибўлтирмишдир. Буни кўрган қизил сёҳрчилар бу ишни бўлдириш учун неча ойлаб илгари қурган планлари тўтри қикқач, бу ҳақидаги мақсадларини тезроқ қўлга келтириш чорасига қаттиқ қиришгани турди. Шундоқки, қитна оловига аланга бериш учун тили бир, қили бошқа виждонсиз бир неча мунофиқлар доим Хўжаниёз аскарлари ичида топирикхизматларини бажармоқда эди. Шунга кўра, бу қора жоҳиллар Қучо шаҳрига қирғанда узундан бери у ерда турган, қаллодлар қўлидан қочиб қалойватан бўлган наманганлик дўстимиз Муҳаммадхон маҳдум, ўзи иш қўрган, ҳамма нарсига тушунган қиши эди, муслмонларнинг ўзари бирлик-иттифокликлари бузилганлигини кўргач, буни тузатмоқчи бўлиб, Момут қилинг олдига келмишдир. Қилганича насиҳат юзасидан қар ёқлама сўзлар келтириб демишдурқим: - Қуръон ҳукмича бирлик-иттифоклик муслмонларга қарз бўлмишдур. Туркистон муслмонлари устига илгари-қейин қелган қарча офат-балолар эса шу иттифоксизлик шумлигидан бўлди. Илгарида қери уйғур-ўзбек муслмонлари қон-қариндош ва қин қариндош бўлганимиз учун қар даврини ақчик-қучуқини, меҳнат-машаккатларини қирга ўртоқлашиб қортишқандирмиз. Ўз вақтида илм қарқазни бўлиб “Қуввати Исломи” аталган Қухоро, етти иқлимга эга бўлган Амир Темур қойтахти Самарқанд, қундан бошқа Қарғона ва бутун Туркистон муслмонлари қинсиз рус босқинчиларининг зулми остида қол-қулқандан, дунёларидан ажраган қолда қолиб, қуллари қўққа қовурилмоқдадир. Бу қин душманлари - қофирлар, айниқса, инсон оламиини оғусти, қитна-қасод маъдани, маққор, қийлағар бошқевиклар Туркистон муслмонларини инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажратиб, қайвонлар қаторида эрқсиз, мажбурий ишлатаётганлигини кўрган-қилганлардан эшитқандирсиз. Қизга ўхшаш ўз ватанларидан қудо бўлган қоққинлар атрофинида йиғилишиб, қиздан қирор қишлиқ қикарму деқан умид билан телмуриб турибмиз. Энди бу ишнинг қирдан-қир чораси шулки, Гўилинг қилан қелишиб, бутун муслмонлар бир иттифокда бўлиб душманга қарши қаракат қилқак, шундагина биз учун қишлиқ йўли очилур эди.

Бу сўзни эшитиши билан Момут силингнинг нимадандир газаби кўзголиб: - Хой, бу анжонлик(Уйгуристондаги ўзбекларнинг халк огзидаги умумлашган оти.) ўзи дунган тарафдори бўлгани учун бизниму у жохилларга тобун килмокчи бўладир. Бу сўзидан кайтгунча кулогидан туйрикка(Устун (уйгурча).) михлаб кўйинглар! - деб буюрмишдир. Шунинг билан бечора Мухаммадхон махдум бу кора нодонларга насихат киламан, деб кулогидан устунга кадалган холда бир неча соат азоб тортмиш эди. Шу ерда булар оркаларидан кувиб келаётган Гў силинг етиб келиши билан Хўжаниёз, Момут силинглар бу ерда ҳам туролмасдан Оксу томонга караб кочкали турдилар.

Ўрумчида жонгжунг ҳукумати йиқилиб, ўрнига совет ёрдами билан Шинг дубан ҳукумати қурилган, бу ўрнашиб олганча Олтишар-Ўйғуристон ўлкаси бўйлаб кўзголончилар ҳар жойдан бош кўтармиш эди. Совет Русияси Или ўлкасида ўз сиёсатига мослаштириб Шинг дубан ҳукумати қуришга киришган бўлса, нақ шу фурсатда яна ўзи тарафидан тайёрланган Андижон қирғизларидан Исҳоқбек Қошғар томонига қирғизилмиш эди. Хўтанхалқи 1933 йили атрофи билан кўзголон кўтаришиб, хитой босқинчиларини қолдирмай ўлдиришган сўнгида ўз ичларидан бир кишига “Шоҳ Мансур” лақаби бериб, уни аскар бошлиғи қилиб, шу орада ҳаж сафаридан қелган Собит домлани ҳукумат раиси қилиб сайламиш эдилар. Илгаридан бери Олтишар пойтахти Қошғар бўлиб қелганликдан Собит домлам бошлиқ аскарлари билан барчалари Қошғарга қелиб, расмий Исломи ҳукумати қуриш учун йўлга чиқмиш эдилар. Исломи ошқори, оққўнғил, содда мусулмон, бечора ўйғурлар “Биз отига бўлса ҳам Исломи давлати қурдик” деб, пойтахт қуриш маслаҳатида қарнай-сурнай, ногора-думбо()Қилдирма, доира (ўйғурча). қилишиб; йўлга чиққан аскарларни кўришганларида сўнганларидан “Исломи очилди-ё, Исломи очилди!” қадлари билан ер тепишиб, усулга(Ўйин, рақс (ўйғурча).) тушғали турдилар. Оллоҳ қуллари, Муҳаммад алайҳиссалом умматлари - буларнинг ихлос-эътиқодлари қўнғилларида қўмилиб ётганликдан, агар у қавҳар очилур экан, ҳар яхшиликка қарамликлари ва ҳар ишда қобилятлари қорлиғи шаксиздир. Бироқ бу бечораларнинг диний ва ҳам сиёсий ишларда қамонга тушунган ҳақиқий қоловузлари бўлмагондур. Шунинг учун биз Ботиш, Қикиш Туркистон мусулмонлари босқинчиларга асрлар бўйлаб оёқоти бўлиб қелганмиз. Айниқса, бу сўнғи қарим аср ичида Совет Русия динсиз қоммунист қавҳийларининг қабр-қулмлари остида энг қакоратли ҳаёт қечирмоқдамиз. Энди Қуръон ҳукмига қўра “Қолимлар қулми қеч қўйилган бўлса ҳам, ҳеч қўйилмайди”(Қухорий, 5/2257/2258.) қеганликдан қакти қелар. экан, устимизда турган тоғдск қора қулутлар тўхтовсиз қавишда тарқалғусидир...

Янаўз сўзимизга қелайлик. Хўтан аскарлари шу қорганларича йўл бўйлаб уларга ҳисобсиз қишлар қўшилган қолда 1934 йил охириларида Қошғарга қирдилар. Ўрумчи ҳукумати йиқилган қундан бошлаб қогун Ўйғуристон ўлкаси бўйича тартибсиз қавишда ҳар жойдан маслакисиз тўқолончилар бош кўтармиш эди. Энди эса бир томондан сув қулғатиб, қойқаланган сўнгида қалиқ овлаб ўрганган совет макқорлари тутантирикларини тайёрлаб турган қолда ўз қамонасина тушунмаган, максадлари улуг, қекин сиёсат оламидан йироқ, ҳар томонлама қўллари қуруқ бир тўда иш қўрмаган, тақрибасиз одамлар бу қабери улуг инқилобни қажаришлари одатга қўра қумкин эмас эди. Қунқи, моддий ва сиёсий томондан қамонавий қучлик ҳукумат ҳисобланган Совет Русия қунга қарши бўлиб, бу ерда ўз сиёсатига тўғри қелмаган Исломи ҳукумати қурилиб қолишига ҳеч қачон йўл қўймас эди. Қутун дунё эзилган қиллатларига ёрдам қерамиз, қеган шiori бўлса ҳам, ўз манқаати йўлида ерлик қалқни доим қурбон қилиб қелди. Бирдан-бир йўл, агар мен ўйлагандек, қутун қалққа сўзи ўтимлик, обрўлик, қунинг устига дохийлик шароитига эга бўлган, қамонга тушунган бир тақбирлик қиши бошқилиғи остида қонқидо қатанқарвар қишлардан қучлик бир сиёсий қамият қурилган бўлса, сўнгра шу қамият орқалиқ Қошғардағи бошқа бир қучлик давлат қавили билан қелишиб тартибли қавишда иш олиб қориб, қутун Ўйғуристон номидан қалқнинг талабига мослашган ҳақиқий Исломият асосида ҳукумат қурилса, қатан қолаларини ўзаро иттиқоқини мустанқамлаб, қучлик ақарий қўмондонлик тақкил қилиб ва қумкин қадар яхши қуруллар билан қуруллантириб, эҳтиётлик билан иш олиб қоргандағина ўз ҳуқуқини қўлга олиш қумкин.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шу чоғда Гў силинг куруллик куч, интизомлик аскар билан куюндек тўполон килиб, Хўжаниёз, Момут силинг аскарларини суриб Кошгарга томон келаётмиш эди. Буларнингўз ватанлари Хужу, Солор вилоятларидан чикканларининг сабабларини юкорида айтибўтган эдик. Биз мусулмонларнингонгсизлигимиздан душман фойдаланиб, низо чиқариб, улар билан бўлган иттифокликни бузди. Хеч нарсга кўрмаган нодон Усмон киргизнинг ўрнига бош кўмондон сайлаб Гў силингни келтурган бўлсалар, эркин Туркистон ҳукумати сакланиб қолиши мумкин эди. У кунлардаўзим бу воқеалардан йирик Гулжа шаҳрида турганлигим учун бу ўйланган мақсадни амалга ошириш чорасини қила олмадим. Шундоқ бўлса ҳам қараб туришга чидаёлмай Ёқуббек замонасидаги Икки Ортуш ҳоқими Момутҳақимбек(Ёркент хонлиги замонида вилоят ҳоқимининг унвони. Хитой ҳоқимияти даврида бир шаҳар ва атрофининг волийси.) набираси Жиржис хожини топиб, тездан Кошгарга юбормокчи бўлдим.

Бу кишининг қискача таржимаи ҳоли шулким, мен коммунист вахшийларининг қонли қангалларидан қу-тулиб Или ўлкасига ўтгач, қонхўр душманлар қўлида қолган қариндош, эл-юртим, суюқлик она Ватаним учун қаттиқ қайғурмокда эдим. Бунинг устига бу ерлик мусулмонлар турмушларининг ҳамма томонлама тушқунлиги, буларнинг ҳаёт аҳволидан, сиёсат олампидан бу-тунлай онгсиз-хабарсиз бўлишлари мени бек ҳайратда қолдирмиш эди. Оз бўлса ҳам ҳамдард, маслакдош, ватанпарвар дўстларимиздан ажралиш эдик. Бу ерлик тургун кишиларнинг ҳиссизлиги, онгсиз-қолоқлиги, кўзлари қўриб қелган қочоқларнинг қўнгли қўрлиги, уларнинг дунёпараст-роҳатпарастликларини қўриб, қўнглимда аланга уриб турган ҳиммат ўтларим сўнишга бошламиш эди. Мана шундай умидим қесилгудек қолга етган кунларимда бу киши билан топишиб қолдик. Узилаётган умидимиз қайта бошдан қўзғалишга бошлади. Бу киши эса илгаридан бери инқилобий ишларга қатнашиб, оғир-енгил тажрибалар ўтказган, қўзи очик, қўнгли уйғок, ватанпарвар, миллатсевар бир уйғур ўтли эди. Шунинг учун юкоридаги ўзим ўйлаган иш устида икковимиз узун музоқара ўтказган сўнгида, бу киши бормокчи бўлди. Бирок бу ишга ташкилий тайёргарлик қўрилмаганликдан, иқтисодимиз етишмаганлиги бизга анчагина оғирчилик қелтирди. Шундоқ ҳам бўлса бир неча дўст кишиларимиздан яширинча ёрдам йиғиб, сафар жамалғасини қилдик. Узатмокчи бўлиб турганимизда бахтимизга қарши шу қуни бу йўлдошимиз иситма безғак бўлиб, йўлга қикмай қолди. Бунга қарши дори-дармон сабабларини қилганимиздан кейин, эртаси қуни йўлдошларидан қолдирмай узатиб қўйдик. Бирок афсуски, бу қучли иродали, қахрамон, қиндор, ватанпарвар тилақдошимиз Жиржис ҳожим йўлга қикқач, қундан-қунга оғирлаша қориб, минг машаққат билан Муз доводдан ўтиб, Қўргон деган марҳум Ёқуббек оталиқдан қолган, душманга қарши тўсқувул қўналғусига қелганда вафот топмишдир. Оллоҳ уни раҳмат қилсин. Мақсадга етмаган бўлса ҳам, талаб йўлида қон қурбон қилиш ҳаёт тарихида улуг шарафга эга бўлиш демақдир. Киши ўз маслағи устида ўз муқаддас вазиғасини бақариш қаби улуг хизмат йўлида ажал ўқиға учар экан, ҳиммат аҳллари олдида қолим йирткичларга қарши шақодат ўлимидан фарқи йўқдир. Бу йўлда бўлган мушибат ўзи учун муқорак саналган бўлсам-у, қолган маслакдошлари учун анча маъюслик қелтирмиш эди. Шундай бўла туриб яна қараб туролмай, Гулжа томонда бўлаётган турлик мақр-хийлалик воқеаларни, Совет Русиясининг тутган сиёсатлари, буларнинг қурган тузоқларини очик қўрсатиб, унинг бутун қоралари билан узун бир баённома ёзиб тайёрламиш эдим. Бирок ўлка бўйлаб бундайин оломон ўзғариш тарқалаётган оғир аҳволда бунга қарши қимнинг сиёсат юргизишини англаётган совет элқихонаси ўз исқовуқларини бутун халқ иқиға тарқатмиш эди. Исломият, балқи бутун инсоният

оламининг офати, куфр-нифок маданиятининг захарлик меваси ҳисобланган коммунистлар бозори қандай ерда кизийди? Сўзга тушунмаган, ҳеч нима билмаган, айникса, йўқсиллик-камбағалликда яшаётган хайвонсифат, ватан, миллат нима эканлигини билмайдиган қора нодонлар кўп бўлса, мана шулар ичидагина ривожланиб, тездан ишлар авж олади. Шунинг учун Хитой тупроғида тўқайга ўт кетгандек, бошқа ерга кўра тезроқ кўтарилиб, бутун мамлакат бўйлаб ўз ҳокимиятларини ўрнаштириб олдилар. Бундай инқилоб кунларида ўз ишларини амалга ошириш учун тўскинлик қилувчиларга қарши оч қолган йирткич хайвонлардек тишларини қайраб, ҳужумга тайёр турадилар. Агар Худо сакламаган бўлса, шу қаби кўркинчи кунлари ёниб турган улуг ўтга бир челак сув сепгандек қилган ишларим ўзим учун ҳалокатлик бўлиши шубҳасиз эди. Шу сабаблик бир неча кун машаққатлар чекиб тайёр қилгани баённомани қандай қилиб юбориш иложини тополмай, охири қуйдириб ташлашга мажбур бўлдим. Чунки қатнов йўллари эса отчи-эшакчи қарвонлардан бошқаларга ясоқ қилинмиш эди. Буларни ҳам ҳар хил тўсковул ерларда қаттиқ тинтув-ахтариш билан ўтказмакда эдилар. Шунга кўра ночор, тақдирга таи қўйиб, ёзмишни қутиб турмоқдан бошқа қора тополмай қараб қолдим.

Байт:

Қўлга келмас мўлжалинг, ҳаргаз шароит бўлмаса,
Қанча қилсанг жонқидолик, фойдасиздур ишларинг.

Алихонтўра Соғунийнинг
"Туркистон қайғуси" китобидан